

ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У роботі розкриваються основні напрями досліджень рідного краю, показуються наукові і практичні результати цієї роботи, осмислюються, наукові підвалини краєзнавства.

Ключові слова: краєзнавство, багатофункціональність, науковий підхід, дискусії, пріоритети, система.

90-ті роки ХХ ст. стали новим етапом розвитку духовності українського народу. Відродження історичної пам'яті, піднесення народної творчості, сплеск культурного життя, звільнення творчої ініціативи - це відмінні риси цього етапу.

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить історичному краєзнавству, яке сьогодні зазнає справжнього ренесансу.

Термін "край" в українській мові має глибинний зміст - його ототожнюють з оточуючою, "сторонньою", яку оспівував не один поет, рідною землею, Батьківщиною. Для українців він має виняткове значення ще й тому, що складає кореневу основу топоніму "Україна".

Термін "край" набув семантичного розмаїття в українській мові як за територіальним обсягом, так і за духовною спорідненістю.

Отже, в українській мові поняття "край" вміщує дві якісні ознаки: адміністративно-територіальну та етнодуховну, інтимну. Саме вони і є предметом дослідження краєзнавства.

Інтерес, викликаний зацікавленістю історичним краєзнавством, і взагалі проблемами краєзнавства, дає підставу стверджувати, що сьогодні краєзнавство переживає справжнє піднесення. Тільки за роки незалежності в Україні з цієї проблеми захищено більш 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей. [1, 37].

З 1990 по 2002 р. зусиллями вчених істориків, краєзнавців проведено близько 500 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, "круглих столів", опубліковані збірники, матеріали які склали невичерпну скарбницю знань з історичного краєзнавства. [2, 37-42]. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1991 року стала Всеукраїнська спілка краєзнавства, яку очолює академік П.Т.Тронько. Спостерігається розгортання роботи на місцях. У більшості областей і регіонів України створено регіональні осередки. Відбувається вдале поєднання академічних і громадських форм роботи в галузі історичного краєзнавства.

Чому краєзнавство користується такою популярністю? На наш погляд, далеко не кожна наука здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє. Це синтетична галузь знання,

що спирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент.

Разом з тим спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення. Механічне змішування різнорідних сфер призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого, багатошарового комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Тому, стосовно поняття краєзнавство, водночас спостерігається невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність, змоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвитку всіх напрямків краєзнавства в Україні. В зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого точиться дискусія, є питання, про зміст, об'єкт і предмет краєзнавства. Окремі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші - "дидактичним принципом", "навчальним предметом", "методом навчання і виховання" тощо. [3, 4]. Такий спектр поглядів свідчить як про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, так й про недостатню зрілість наукової теорії.

Пошуки відповіді на питання пов'язані з роботою загальної теорії краєзнавства були характерні і для науковців перших десятиліть ХХ ст.

Аналіз основних напрямків досліджень рідного краю в 1920-х роках, наукових і практичних результатів цієї роботи показує, що досліджуваний період був одним з найважливіших етапів в розвитку краєзнавства. Саме в цей період були закладені науково-методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, підготовлені провідні фахівці в даній галузі знань, створені численні науково-дослідні установи краєзнавчого профілю, громадські об'єднання краєзнавців-аматорів.

Подібний стан справ дав підставу ряду провідних сучасних вчених-істориків вважати період 1920-х - поч. 1930-х років "золотим часом краєзнавства" [4, 39].

Питання про те, як слід трактувати і сприймати краєзнавство, ще з моменту його зародження завжди викликало чимало полеміки. Тому

дискусія про предмет дослідження краєзнавства і його завдання завжди супроводжувалась зацікавленістю серед наукових, а пізніше і громадських, кіл.

Значний внесок у становлення наукового осмислення краєзнавства належить освітянам, педагогам, які в 1920-ті роки намагалися визначити предмет й завдання краєзнавства.

Саме тоді з'являється термін "краєзнавство", "краеведение", який замінив раніше розповсюджений "отечествоведение", "батьківщинознавство". Зміст цього терміну полягав в тому, що вивчалась історія населення певного краю. Пропонувалося дослідити причини розселення, міграції, соціальний склад народів, проживаючих в межах даного краю. Обов'язковим було ознайомлення з історією окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садіб, монастирів). Всі ці дослідження проводилися для того, щоб краще вивчити виробництво краю, місцеві ринки сировини та збуту. Але й тут без історичних екскурсів було б важко обійтись. Тому пропонувалось ознайомлення з історією кустарних промислів, окремих фабрик і заводів.

Поступово "краєзнавство" стали усвідомлювати, як рух, головною ознакою якого є масовість, а її прикметами - численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, заїздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики, поява перших монографічних наукових робіт з краєзнавства, запровадження за аналогічною назвою навчального курсу, системи виховних заходів у навчальних закладах тощо. [5, 57].

Науковці 20-х років зазначали, що наполегливі пошуки відповіді на питання - "Що таке краєзнавство?" - носять переважно академічний характер, спалахуючи то на краєзнавчих з'їздах та конференціях, то на сторінках спеціальних книг та часописів. Намагаючись визначитись з цим питанням дослідники дійшли висновку, що краєзнавство є своєрідною галуззю по вивченню країни за територіальним принципом. Такої думки дотримувалися А.І.Дзенс-Литовський, Н.П.Дружинін, Г.В.Артоболевський. Крім того, вони підкреслювали, що краєзнавство має свою специфічну мету і завдання. [6, 25-31]. На вивчення історії краю, як одного з основних завдань, вказували Н.Ільїнський, С.Ченців, І.Гревс. [7, 25-60].

І.Гревс в статті "История в краеведении", надрукованому в періодичному виданні Центрального Бюро краєзнавства - часопису "Краеведение", вказував на актуальність краєзнавчих досліджень. "Нове краєзнавство" виступає під знаком суспільної користі, воно має практичний, утилітарний принцип. Виходячи з цього, краєзнавство переважно займається дослідженням сучасності. Тому і завдання краєзнавства полягає в дослідженні виробництва і виробничих сил. [8, 487-508].

Інші дослідники звужували рамки краєзнавства. Б.Вишневський, Л.Берг зводили крає-

знавство до "мікро географії краю", "місцевої географії". За Муратовим М.В. краєзнавство є не тільки науковою, але і громадською діяльністю, в той час як М.Я.Феноменов наголошував на науково-дослідницькій ролі краєзнавства. [9, 7-11]. О.Музиченко, А.Золотарьов, А.Большаков, С.Архангельський розглядали краєзнавство як метод. Вони вважали, що краєзнавство зосереджує в собі різні напрямки - це й метод дослідження, й педагогічний метод оточуючої дійсності, й локальний метод в історичній науці. [10, 59-70].

Пошуки відповіді на питання про предмет і завдання краєзнавства у 20 - на початку 30-х років ХХ століття яскраво відобразилися на сторінках тематичної періодики, книг. Аналізуючи краєзнавчі дослідження цього періоду можна визначити декілька варіантів відповіді на це питання. Краєзнавство - це:

- 1) наука, що об'єднує природничі та гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного та історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук;
- 2) особлива методична дисципліна;
- 3) науково-педагогічний метод, що дає змогу вивчати батьківщину;
- 4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства;
- 5) наукове всебічне пізнання краю;
- 6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю.

Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-х років.

Однак науковці в 20-х роках ХХ століття так і залишили теоретичні питання про предмет, зміст, об'єкт краєзнавства відкритим. Більшість вчених сприймали їх як перелік зовнішніх і внутрішніх ознак події, факту, процесу, явища. Якщо краєзнавці-науковці намагалися, принаймні у описовій манері, осягнути реальність, яка позначалась термінами, то краєзнавці-аматори оперували термінами, поданими авторитетними науковцями, переписуючи описане ними.

Подібний стан речей залишався довгий час. Певною мірою це було пов'язано з початком згортання краєзнавчого руху в 30-х роках ХХ століття, і переведенням його в площину "слухняної форми сприйняття" режиму. Після ІІІ Все-російської краєзнавчої конференції визначилися такі напрямки в краєзнавстві: злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом, залучення широких мас трудящих до краєзнавчої роботи, ідеологічна спрямованість краєзнавства. В зв'язку з новими напрямками визначилися і принципи питання теорії краєзнавства.

Не припиняється дискусія з цього питання і сьогодні. Як вже відмічалось раніше, краєзнавчі дослідження переживають період підйому. На наш погляд така зацікавленість історичним краєзнавством в Україні має підґрунття. Можна виділити низку причин, спричинивших сплеск досліджень з мікроісторії:

Літопис українського краєзнавства

- по-перше, зріст інтересу до історії недавно го минулого пов'язаний зі зміною соціально-економічних і політичних пріоритетів суспільства і держави, а це в свою чергу спонукає дослідників звертатися до локальної тематики;

- по-друге, ми спостерігаємо кризу методологічних засад, кризу панівної парадигми історичного знання, тому історики намагаються не торкатися складних методологічних питань;

- по-третє, останнім часом до наукового обігу впроваджуються нові джерела, насамперед на регіональному рівні, і, як правило, історики зацікавлені в аналізі цієї інформації;

- по-четверте, вчені намагаються подолати хибне уявлення про те, що "мала історія" може існувати без власного методологічного фундаменту;

- по-п'яте, набуває популярності так звана "історія повсякденності", що зміщує пріоритет досліджень на кориті історії краю, родини, соціальної історії. Антропологічний підхід зосереджує увагу дослідників на ментальності, етносі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності.

Отже, краєзнавчі дослідження останніх років зайняли дуже помітне місце в історичній науці.

Виходячи з цього сучасні дослідники історії краєзнавчого руху дійшли висновку, що в поняття "краєзнавство" входить сукупність наукових дисциплін про комплексне дослідження краю, складова частина історичної науки та великий громадський рух.

В зв'язку з цим виділяється три основні функції краєзнавства (в тому числі і історичного):

I. Педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички. Крім того, краєзнавство сприяє вихованню у особистості громадянськості як інтегрованої якості, інколи в окремий напрям виділяють навчально-освітнє (виховне, шкільне) краєзнавство, підкреслюючи цим його роль у відродженні національно-історичної пам'яті учнівської молоді.

II. Краєзнавство - пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо.

III. Наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (історія, географія, літературознавство тощо), з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. Образно кажучи, наукове краєзнавство є живою тканиною історичної, географічної, філологічної та інших наук, без якої ці науки не можуть існувати.

Методологічні засади краєзнавства розробляв голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік П.Т.Тронько. Предметом його досліджень є історичне краєзнавство. Автор відмічає, що історичне краєзнавство в Україні існує у двох формах - державній

і громадській, які знаходяться у тісному зв'язку, взаємодоповнюють та збагачують одна одну. До першої належить діяльність науковців інститутів гуманітарного профілю НАН України, дослідників вищих навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл, співробітників державних архівів, бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх установ. Друга включає широкий круг краєзнавчої громадськості, що об'єднується навколо Всеукраїнської спілки краєзнавців, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, історико-краєзнавчих музеїв, що діють на громадських засадах, в навчальних та культурно-освітніх закладах.

Предметом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а об'єктом - його історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури. Академік П.Т.Тронько виділяє специфіку краєзнавчих досліджень, яка заключається в особливості організації і методики пошуку фактичного матеріалу, в більшій конкретизації і деталізації досліджень.

Внаслідок досліджень автор приходиться до висновку, що краєзнавство це:

- по-перше, сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремими методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевість, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному і інших аспектах;

- по-друге, краєзнавство - це могутній науковий рух по популяризації знань про край, регіон, село та залученню широких мас населення до активної участі у дослідженні місцевої історії, створенні її літопису;

- по-третє, краєзнавство - це громадський рух, основними завданнями якого є практичні дії по збереженню історико-культурної спадщини краю, відродженню духовності, історичної пам'яті; формування національної самосвідомості і національної гідності, активізація громадської позиції людини. [11, 12-13.].

Отже, приходимо до висновку, що предметом досліджень краєзнавства є конкретний регіон, а об'єктом - його історія, природа населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури. Краєзнавство є важливим засобом усунення розриву між людиною і природою, конкретизації історико-культурного процесу, усвідомлення необхідності збереження природного середовища, фактором розвитку національної самосвідомості українського етносу та національних меншин на території України.

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багато проблемність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку. За таких умов у краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси, навіть при широкому висвітленні якоїсь із проблем. Це властиво практично всім галузевим напрямкам краєзнавства, і об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих рамок.

Тому, краєзнавство - це цілісна, динамічна і нерозривна система, яка функціонує в світлі тривимірних моделей:

- а) простір (географічне краєзнавство);
- б) час (історичне краєзнавство);
- в) соціум (соціальне краєзнавство).

Логічна схема пізнання виглядає наступним чином: накопичення фактів, їх аналіз і виявлення загальних закономірностей розвитку, синтез та наукове пояснення, поглиблене дослідження загального і особливого в розвитку суспільства і природи, їх узагальнення.

На думку дослідника Волині, доктора історичних наук М.Ю. Костриці саме ця трьохвимір-на система є основним об'єктом краєзнавства і створює суспільно-територіальний комплекс певної території, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природо перетворювальних об'єктів. [12, 5].

На методологічному і методичному рівнях краєзнавство має багато спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах предмета дослідження. Краєзнавство на відмінність від країнознавства, що вивчає державу в цілому, обмежується лише територією її певної частини. Однак разом вони відтворюють цілісний образ України як держави з виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом.

Отже, ми спостерігаємо прояв одного з законів діалектики, а саме - "єдності та боротьби протилежностей". Історія кожної окремої землі - самодостатня, обмежена, відмінна від інших, зі своїми, притаманними лише їй, ознаками та особливостями. Вона нагадує смальту зі своїм кольором, своїм розміром. Однак коли безліч таких

крупинок об'єднується в єдине ціле, завдяки узагальненим, фундаментальним дослідженням, з'являється пишне, небачене за своєю красою мозаїчне панно - історія України, українського народу, української нації.

Маючи унікальну можливість органічно поєднувати в собі дві форми - державну і громадську, які знаходяться в тісному зв'язку, взаємодоповнюють і збагачують одна одну, краєзнавство користується великою популярністю. Самовіддані зусилля краєзнавців-професіоналів і аматорів підтримують в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу, чим сприяють формуванню національної самосвідомості та його історичної пам'яті.

Високий рівень національної гідності громадян спроможний консолідувати націю. А це не можливо без виховання любові та поваги до рідної землі, історії, звичаїв, культури. Тому відродження регіональних традицій - одне з найважливіших завдань, відродження України. А в вирішенні цих проблем роль історичного краєзнавства неocenена.

Аналіз наукових проблем які стоять перед історичним краєзнавством показує, що конкретна історія краю завжди значно багатша, ніж уніфікована історія. Мікроісторія, на наш погляд, найбільш ґрунтовно розкриває поняття історичної пам'яті, свідомості, мислення та історичного досвіду.

Сьогодні історичне краєзнавство в Україні стало могутнім засобом пробудження національної самосвідомості українського народу, його національно-історичної пам'яті, без чого неможливим був би процес утвердження незалежної української державності.

Примітки

1. Савчук В.О. Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України сер.20-х рр. ХХ ст.//Краєзнавство. -2000. -№ 1-4.
2. Баженов Л.В. Стан і проблеми створення та видання навчальних посібників з регіональної історії України для вузів і шкіл України// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. - Наук.зб. - Кам'янець-Подільський, 2002.
3. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. - Наук. зб. - Кам'янець-Подільський, 2002.
4. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи.). - К., 2000.
5. Бездрабко В.В. Термінологічні аспекти буття вітчизняного краєзнавства поч. ХХ ст.// Історіографічний збірник. - Вип.4.
6. Дзенс-Литовский А.И., Абрамов И.С. Познание местного края//Вопросы краеведения в школе. Сб.ст. - Л.,1925.
7. Гревс И. Краеведение в школе//Методы индивидуализирующего труда. - М.,1925.
8. Гревс И. История в краеведении//Краеведение. - 1926. - № 4.
9. Как изучать свой край//Сб.ст. - Л.,1925.
10. Музиченко О. Краєзнавство в комплексних програмах та його метод//Шлях освіти. - 1925. - № 5-6.
11. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців).-К.,2002.
12. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології// Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи.- Наук.зб.- Кам'янець-Подільський, 2002.

Summary:

The article shows basic trends of investigation of regional geography, outlines scientific and practical results of this work, covers scientific foundation of regional geography.

Key words: regional geography, multifunctional approach, scientific approach, priorities, system.